

Dr. sc. Semir Hadžimusić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

UDK: 37.014.22 (497.6) 1945/1948“: 331.105.44 (497.6) „1945/1948“
94 (497.6) „1945/1948“

Izvorni naučni rad

SLOVA, STROJ I POLITIKA. Opismenjavanje radnika u privrednim preduzećima Bosne i Hercegovine u periodu obnove (1945-1948)

Apstrakt: Bosna i Hercegovina je oslobođenje 1945. godine dočekala sa razorenom privredom i infrastrukturom, ali i sa preko 70 procenata nepismenog stanovništva. Stoga, kada je u pitanju (kulturalna) politika novih vlasti opismenjavanje stanovništva je stavljeno u prioritet, te je isticano da nepismen čovjek nije u stanju da pročita novine, partijske proglose, da u suštini on stoji izvan kulture, ali i izvan politike i društva uopće. Opismenjavanje je provedeno putem tečajeva za opismenjavanje stanovništva, a iste je shodno uputama ministarstva prosvjete NR Bosne i Hercegovine trebalo organizovati u svakom mjestu, zaseoku, fabrici, odnosno gdje god je bilo najmanje pet nepismenih. Autor, prije svega na osnovu historijskih izvora prvog reda, i to onih partijske provenijencije istražuje i objašnjava primjere koji najbolje sagledavaju uslove, načine, tokove i rezultate opismenjavanja u privrednim preduzećima širom Bosne i Hercegovine, uključujući tu i rudnike, ali i šumska gazdinstva. Čelnici sindikalnih organizacija u privrednim preduzećima su isticali da ukoliko u preduzeću ima samo jedan nepismen radnik da taj problem treba rješavati sindikalna podružnica tog preduzeća. Nakon opismenjavanja grupe radnika, sindikat je preuzimao na sebe da u saradnji sa partijskim ćelijama uputi radnike na redovnu pretplatu i čitanje štampe kako bi se upoznali sa društveno-političkim tokovima. Nepismena lica nisu mogla u punom kapacitetu biti angažovana na obnovi zemlje, a posebno kada su u pitanju složeniji poslovi na obnovi infrastrukture, obnovi postojećih i podizanju novih privrednih preduzeća. U radu su rezultati opismenjavanja objašnjeni shodno podacima popisa stanovništva Bosne i Hercegovine od 15. marta 1948. godine.

Ključne riječi: *opismenjavanje stanovništva, tečajevi za opismenjavanje, privreda, privredna preduzeća, sindikat, obnova.*

LETTERS, MACHINE AND POLITICS. Literacy of workers in business enterprises of Bosnia and Herzegovina in the period of reconstruction (1945-1948)

Abstract: Bosnia and Herzegovina welcomed the liberation in 1945 with a ruined economy and infrastructure, but also with over 70 percent of illiterate population. Therefore, when it comes to the (cultural) policy of the new authorities, literacy of the population is a given priority, and it was pointed out that an illiterate person is not able to read newspapers, party proclamations, that in essence he stands outside culture, but also outside politics and society in general. Literacy was carried out through literacy courses for the population, and according to the instructions of the Ministry of Education of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina, they should be organized in every place, village, factory, or wherever there were at least five illiterate people. The author, primarily on the basis of historical sources of the first order, and those of party provenance, researches and explains examples that best understand the conditions, ways, flows and results of literacy in companies throughout Bosnia and Herzegovina, including mines and forestries. The leaders of the trade union organizations in the business companies went a step further and pointed out that if there is only one illiterate worker in the company, that the problem should be solved by the union branch of that company. After literacy completion, the union, in collaboration with party groups, took over responsibility to instruct the workers to reading the press in order to get acquainted with the socio-political trends. Illiterate people could not be engaged in full capacity to rebuild the country, especially when it comes to more complex jobs on rebuilding infrastructure, rebuilding existing ones and setting up new businesses. The results of literacy were explained in accordance with the data of the census of Bosnia and Herzegovina from March 15, 1948.

Keywords: literacy of the population, literacy courses, economy, business enterprises, trade union, reconstruction.

Bosna i Hercegovina je oslobođenje 1945. godine dočekala sa razorenom privredom i infrastrukturom, ali i sa preko 70 procenata nepismenog stanovništva.

Na području Bosne i Hercegovine je uništeno ili oštećeno 130 većih industrijskih preduzeća, 87 rudnika i 286 raznih radionica. Posebno je stradala drvna industrija. Od 105 pilana koje su imale 226 gatera, ostalo je u funkciji

samo 10 pilana sa 19 gatera. Uništene su i fabrika šperploča, fabrika celuloze, suhe destilacije, jedna fabrika šibica, te fabrika za impregnaciju drveta.¹

Prvi prioritet nove „socijalističke“ vlasti u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji u periodu nakon Drugog svjetskog rata bila je obnova porušene zemlje. Period neposredne obnove trajao je od završetka rata (maj 1945.), kada je trebalo otkloniti glavne posljedice rata, normalizovati život i stvoriti dobru osnovu za prelazak na plansku socijalističku privrednu izgradnju, do 1947. godine kada je donesen Prvi petogodišnji plan razvoja privrede Bosne i Hercegovine.²

Bosna i Hercegovina je imala problem naslijeđene nepismenosti, a koji je stihijski rješavan u periodu prije Drugog svjetskog rata. Godine 1910. u BiH je bilo 87,8% nepismenog stanovništva, 1921. godine taj procenat je iznosio 78,2%, a 1931. evidentirano je 70% nepismenih lica.³ Naravno, tokom rata 1941-1945. godine problem je dodatno usložen, ali su i ponuđena neka nova rješenja za njegovo prevazilaženje.

Prema procjenama prosvjetnih vlasti, u Bosni i Hercegovini je poslije oslobođenja zemlje 1945. godine zatečeno 952.000 nepismenih lica (72% stanovništva), od čega je preko 250.000 bilo stanovništvo starije od 45. godina.⁴

Kulturna politika novih vlasti u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini bila je u funkciji revolucionarnog preobražaja zemlje. Dakle, na osnovu rezultata revolucije, kako je nazivan proces uspostavljanja nove vlasti na tekovinama NOR-a, trebalo je graditi nove društvene i ekonomske odnose, nove tradicije i

¹ *Iskorištavanje prirodnih bogatstava i narodne imovine Bosne i Hercegovine od okupacionih sila 1941-1945. godine.* 1977. 297-300; *Antonić Z. et.al.* 1990. 13.

² *Zbog više važnih društveno-političkih događaja i procesa pitanje opismenjavanja stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu obnove u ovom radu je objašnjeno zaključno sa 1948. godinom. Naime, 1948. godine je održan prvi osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, umjesto Pokrajinskog osnovan je Centralni komitet Komunističke partije Bosne i Hercegovine – CK KPBiH, započinje sukob Tito-Staljin (Informbiro), provodi se prvi poslijeratni popis stanovništva koji je najbolji pokazatelj provođenja obnove, društveno-socijalnih karakteristika stanovništva, narodnog prosvjećivanja, odnosno opismenjavanja stanovništva. Godine, 1948. održan je najveći broj analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini u periodu poslije Drugog svjetskog rata., Više vidi: Hadžimusić S. 2021. 133-169.*

³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd 1938.; Babić M. 1954., 161-167.*

⁴ *ABH, MPBiH, kut. 196., sign. 257/51.*

novog čovjeka – „graditelja i branitelja socijalizma“. Zastupano je shvatanje da bez kulturnog ne može biti ni uspješnog ekonomskog niti društvenog razvitka.⁵

Glavni preduslov za sve bio je pismen čovjek, zbog čega je opismenjavanje stanovništva u prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata dobilo prioritet u kulturnoj politici države i partije. Opismenjavanje je postavljeno kao jedan od najvažnijih segmenata narodnog prosvjećivanja koje je podrazumjevalo širi spektar kulturno-prosvjetnih zadataka na putu ka preobražaju iz nepismenog u pismenog, kulturno profiliranog i društveno-politički angažiranog stanovnika.⁶

Opismenjavanje stanovništva može se posmatrati kao organizovan proces od sredine 1945. godine, kada je započeo u širim razmjerama i „energično“ kao nastavak kampanja koje su vođene stihijski na oslobođenim teritorijama i u jedinicama NOVJ tokom ratnih godina. Po oslobođenju zemlje, opismenjavanje je organizovanije, masovnije, provodi se planski, korištena sredstva su veća, stručni kadrovi brojniji i ciljevi zamašniji.⁷

Iz Ministarstva prosvjete DFJ naglašavano je da značaj opismenjavanja prevazilazi uske obrazovne okvire, jer predstavlja preduslov „političke i ekonomske emancipacije radnih ljudi i cijele zemlje“.⁸

Najjednostavniji i najekonomičniji put za relativno brzo rješavanje problema nepismenosti bilo je opismenjavanje stanovništva putem tečajeva za opismenjavanje, a pored istih organizovani su još i tečajevi općeg znanja, tečajevi za produžno obrazovanje i stručni tečajevi.⁹

Tečajevi za opismenjavanje (Analfabetski tečajevi) su osnivani sa ciljem suzbijanja nepismenosti. Polaznici tečajeva su bila nepismena lica od 14 do 40. godina starosti. U ove tečajeve su u početku upisivana i djeca dorasla za školu u onim mjestima gdje nije bilo škole ili se ista tada nije mogla otvoriti.

⁵ Kamberović H. 2000. 45.

⁶ Hadžimusić S. 2018. 93-94.

⁷ Petranović B. 1969. 380.

⁸ Petranović B. 1969. 379-380.

⁹ Kao preduslov za pohađanje navedenih stručnih kurseva od kandidata se tražilo da su zdravstveno i fizički sposobni, da vole taj posao, te da imaju četiri razreda osnovne škole ili jednostavno da su pismeni. „Za ovaj kurs je potrebno uzimati zdrave i pismene omladince“, stoji u dokumentu o uslovima za pohađanje stručnih kurseva na Omladinskoj pruzi Šamac-Sarajevo., ABH, OPŠS, kut.1., sign. 2/47; Hadžimusić S. 2018. 94.

Tečajeve su do oslobođenja organizovali Narodno oslobodilački odbori, a nakon oslobođenja Sreski i Mjesni narodni odbori, preko svojih kulturno-prosvjetnih sekcija. Inicijativu za osnivanje tečajeva vlastima su mogle podnijeti i masovne organizacije, kao i pojedinci.¹⁰

Za rad analfabetskih tečajeva trebalo je imati nastavnika, određenu prostoriju (prvenstveno u domu kulture), potrebni materijal za rad. Ukoliko se nije moglo obezbjediti stručno lice, to je do oslobođenja zemlje mogao biti i „svaki pismen drug i drugarica koji ima volje i razumijevanja za taj posao a koji će se u toku rada i putem kurseva stručno uzdizati“.¹¹

Nastavni plan i program za analfabetske tečajeve bio je koncipiran tako da se nastavno gradivo tečaja izučava najmanje deset sedmica, s tim da se nastava održava po dva časa tri puta sedmično, što je najmanje 60, a najviše 160 radnih sati. Najveći broj sati (časova) bilo je planirano za „učenje pismenosti“, odnosno na nastavu maternjeg jezika (od 35 do 50 sati), za računsku nastavu (20-25 sati), dok je za „ostalo učenje“ preporučeno upotrijebiti preostali fond sati tečaja. Dakle, pored nastave maternjeg jezika i računske nastave, izučavana je i *Nastava prirodnih nauka sa zemljopisom*. Prije početka rada nastavnik je izrađivao plan lekcija (raspored gradiva po sedmicama i časovima). Tečaj je nakon oslobođenja mogao voditi učitelj ili svršenic tečaja za rukovodioce analfabetskih tečajeva¹²

Opismenjavanje u privrednim preduzećima Bosne i Hercegovine

Osim u učionici, u školi, u domu kulture, opismenjavanje je vršeno i u privrednim preduzećima, u industrijskim pogonima, na radilištima, ali i na omladinskim radnim akcijama. Pored državnih i partijskih institucija koje su zakonskim i podzakonskim aktima, upustvima i smjernicama organizovale rad na opismenjavanju, podršku opismenjavanju su dale masovne organizacije bez kojih pismenost ne bi bila pristupačna širokim slojevima stanovništva.¹³

U upustvima Ministarstva prosvjete NR BiH iz juna 1945 godine je naloženo Okružnim narodnim odborima da se u svakom mjestu, zaseoku, tvornici ili gdje god postoji najmanje pet nepismenih otvori tečaj za opismenjavanje.

¹⁰ ABH, MPBiH, kut. 193., sign. 19/45., sign. 26/45.

¹¹ ABH, MPBiH, kut. 193., sign. 19/45., sign. 26/45.

¹² ABH, MPBiH, kut.193., sign. 26/45.

¹³ Više vidi: Bondžić D. 2010. 91-110; Hadžimusić S. 2021. 133-169.

Shodno tome, opismenjavanje je vršeno u svim privrednim preduzećima gdje je bilo najmanje pet nepismenih radnika, a ovaj proces u privredi su vodile sindikalne podružnice.¹⁴

„Uporedo sa obnavljanjem naših preduzeća, sa povećanjem blagostanja, razvijao se i kulturno-prosvjetni rad i istovremeno uticao na proizvodnju“, isticano je u štampi čime se nastojalo ukazati na simbiozu obnove i razvoja privrede sa razvojem kulturno-prosvjetnog života, te se navodi da je pismenost polazna tačka i preduslov za kulturno-prosvjetni rad u privrednim preduzećima i uopće.¹⁵

Čelnici sindikalnih organizacija u preduzećima su otišli korak dalje te su isticali da ukoliko u preduzeću ima samo jedan nepismen radnik da taj problem treba rješavati sindikalna podružnica tog preduzeća. Nakon opismenjavanja grupe radnika, sindikat je preuzimao na sebe da u saradnji sa partijskim ćelijama uputi radnike na redovnu pretplatu i čitanje štampe kako bi se upoznali sa društveno-političkim izazovima. U predstavkama sindikalnih podružnica iz 1946. godine je naglašavano da u 1947. godini „ne smije se dogoditi“ da pojedini brojevi *Borbe, Rada, Radnika i Oslobođenja* ostanu nerasprodani, a pogotovo nepročitani. U tu svrhu radilo se na formiranju čitalačkih grupa u preduzećima sa osnovnim zadatkom zajedničkog čitanja pomenute štampe.¹⁶

Sindikalne organizacije u preduzećima aktivno su učestvovala u prvoj zimskoj kampanji opismenjavanja 1945/1946. godine. Sindikalna podružnica radnika Duhanske stanice iz Ljubuškog osigurala je za svoje nepismene radnike da uče čitati i pisati i tokom radnog vremena, a njihove radne sate nadoknađivali su prekovremenim radom pismenih radnika. Također, radnici hemijske industrije iz Lukavca radili su dva sata u korist kampanje, dok su radnici iz Puračića za opismenjavanje izdvojili po 20 dinara.¹⁷

Primjer dobre prakse i gore pomenute simbioze privrede i prosvjete jeste Sindikalna podružnica radnika i namještenika Fabrike duhana Sarajevo koja je uzela pod svoje pokroviteljstvo VIII Osnovnu školu na Marijin Dvoru u

¹⁴ ATK, OKNOT, kut.19, sign. 2603/3.

¹⁵ “O kulturno-prosvjetnom radu sindikalnih podružnica”, *Oslobođenje*, god. IV, br. 17., Sarajevo, 28. 4. 1946, 6.

¹⁶ “O kulturno-prosvjetnom radu sindikalnih podružnica”, *Oslobođenje*, god. IV, br. 17., Sarajevo, 28. 4. 1946, 6.

¹⁷ “Uspjesi i nedostaci u sprovođenju zimske kampanje narodnog prosvjećivanja”, *Oslobođenje*, god. IV, br. 3, Sarajevo, 20. 1. 1946., 3.

Sarajevu. Naime, sindikalne podružnice fabrike duhana i ove osnovne škole su imale zajednički sporazum a koji je rezultirao dobrovoljnim radom radnika Fabrike duhana na obnovi škole tokom ljeta 1946. godine, ali i angažovanjem učitelja ove škole na opismenjavanju radnika fabrike. Saradnja ove dvije organizacije rezultirala je da 18. novembra 1946. godine u Fabrici duhana bude otvoren peti po redu analfabetski tečaj za 25 nepismenih radnika kojim je rukovodila učiteljica Dragica Bera. Već opismenjeni radnici upisani su na produžni tečaj i tečaj općeg obrazovanja.¹⁸

Organizacija kulturno-prosvjetnog rada u Glavnoj željezničkoj radionici u Sarajevu bila je predmet rasprava na sjednicama partijske ćelije tokom januara 1947. godine, a nadležni nisu bili zadovoljni radom po agitaciji i propagandi ovog radnog kolektiva. U cilju bolje organizacije ovih aktivnosti formiran je aktiv agitatora od 250 ljudi, ali isti nije ispunio očekivanja, dočim je novoosnovana komisija sindikalne podružnice za kulturno-prosvjetni rad imala popraviti stvar.¹⁹ U istom periodu bolje stanje po pitanju borbe protiv nepismenosti zabilježeno je u Fabrici duhana u Sarajevu gdje je bio u toku analfabetski tečaj sa 13 polaznika kojim je kako je istaknuto na sastanku partijske ćelije trebalo okončati borbu protiv nepismenosti u toj fabrici. Niži produžni tečaj pohađalo je 18 radnika, a u planu je bilo i osnivanje višeg produžnog tečaja. Isto tako, 8 čitalačkih grupa okupljalo je 200 dovoljno opismenjenih radnika fabrike duhana.²⁰

Kada je u pitanju kulturno-prosvjetna komisija sindikalne podružnice tvornice „Ključ“ Sarajevo, ona je u tečajevе za opismenjavanje početkom 1947. godine okupila 27 nepismenih radnika, u produžne tečajevе 31 radnika, te u okviru 9 čitalačkih grupa veći broj opismenjenih radnika.²¹

Masovno opismenjavanje radnika u zimskoj kampanji opismenjavanja 1946/1947. godine organizovala je kulturno-prosvjetna komisija sindikalne podružnice Željezare Zenica, gdje je 35 analfabetskih tečajeva pohađalo 611 nepismenih radnika što je iznosilo 80% od ukupnog broja nepismenih

¹⁸ „Peti analfabetski tečaj u Fabrici duvana“, *Oslobođenje*, god. IV, br. 52, Sarajevo, 24. 11. 1946., 6.

¹⁹ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Izveštaj po agitaciji i propagandi Glavne željezničke radionice Sarajevo*, Sarajevo, 16. 1. 1947.

²⁰ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Izveštaj o organizaciji agitaciono-propagandnog rada u Tvornici duvana*, Sarajevo, 16. 1. 1947.

²¹ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Izveštaj o organizaciji agitacionopropagandnog rada Tvornice „Ključ“*, Sarajevo, 16. 1. 1947.

radnika.²² U istom periodu iz Tvorničkog komiteta Rudnika Zenica negodovali su ka sindikalnoj podružnici zbog toga što su se analfabetski i stručni tečajevi održavali u prostorijama Komiteta, jer kako su navodili oni zbog toga nisu mogli pravovremeno održavati sastanke ogranaka.²³

Partijska ćelija za preduzeće „Krivaja“ Zavidovići krajem januara 1947. je negodovala zbog podatka da su od 13 članova kulturno-prosvjetne komisije sindikalne podružnice svega 2 članovi Komunističke partije. Međutim, ni sindikalna podružnica nije imala značajan uspjeh u provođenju kampanje opismenjevanja u kojoj je tečajevima obuhvaćeno 115 od 427 nepismenih radnika Krivaje. Kao glavni razlog slabog odaziva u tečajeve navođen je starost nepismenih radnika, koji su svi imali preko četrdeset godina i nisu bili dovoljno zainteresovani za sticanje pismenosti. Kada je u pitanju rad sa pismenim radnicima, za njih je Kulturno-umjetničko društvo „Rad“ organizovalo čitalačke grupe, za razliku od tečajeva kojima su rukovodili učitelji iz Zavidovića.²⁴

Na sastancima partijske ćelije „Kreka“ Tuzla naglašavano je da „nijedan radnik u radnom kolektivu ne smije biti nepismen“, kao i da je agitacija i propaganda preko raznih kulturno-prosvjetnih i naučnih predavanja, kao i radničkih konferencija dosta pospješila okupljanje radnika u tečajeve i njihovo opismenjavanje tokom zime 1946/1947. godine. Međutim, veliki broj nepismenih lica (990), te obuhvat 233 radnika u 16 tečajeva za opismenjavanje nije bio optimističan pokazatelj. Sem toga, veliki broj rukovodioca tečajeva nije imao adekvatno obrazovanje, a dosta radnika koji su živjeli u ruralnim područjima i bili znatno udaljeni od radilišta često su izostajali ili pak nisu ni dolazili na tečajeve. Oskudjevali su i sa prostorijama, ali i sa bukvarima. No, i pored takvih uslova navođeni su i primjeri radnika koji su za par dana savladali sva slova, „koja dobro pišu i čitaju“.²⁵

U tuzlanskom industrijskom basenu je dosta urađeno na propagandnim aktivnostima s ciljem promicanja značaja opismenjavanja radnika. Samo je

²² ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Izveštaj o radu Komiteta i partijske ćelije Željezare Zenica, Zenica, 23. 1.1947.*

²³ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Mjesečni izvještaj Tvorničkog komiteta Rudnika Zenica, Zenica, 23.1.1947.*

²⁴ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Izveštaj o kulturno-prosvjetnom radu ćelije KPJ u preduzeću Krivaja, Zavidovići, 26. 1.1947.*

²⁵ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Izveštaj po agitaciji i propagandi, Kreka, 27. 1. 1947.*

u Kreki i Solani na početku zimske kampanje 1946/1947. godine održano 50 predavanja o značaju opismenjavanja. Ove aktivnosti nisu urodile plodom kada je u pitanju opismenjavanje rudara, dok je u Solani već na početku kampanje opismunjeno 56 radnika. U Solani su čitalačke grupe održavane za vrijeme pauze na samom radilištu (kazanu), dok su u Kreki održavane u prozivaoni prije početka rada. U ostalim sindikalnim podružnicama čitalačke grupe su održavane poslije radnog vremena.²⁶

U pilani „Konjuh“ u Živinicama koncem januara 1947. godine radilo je 500 radnika, od čega je 95 nepismenih. Organizovana su dva tečaja za opismenjavanje koja su obuhvatila 40 radnika. Osim u pilani na poslovima sječe šume bilo je angažovano do 200 radnika od kojih 80% nije imalo osnove pismenosti. Kod željeznice koja je opsluživala „Konjuh“ radilo je 150 radnika, a tu je nepismenost iznosila 60%. Za radnike na poslovima sječe šume i željezničare u ovom periodu nisu organizovani tečajevi za opismenjavanje, a isto je pravdano udaljenošću mjesta stanovanja od mjesta rada ovih radnika. U rubrici „O radu na polju nepismenosti“ partijska ćelija pilane „Konjuh“, u okviru izvještaja o agitaciji i propagandi, izvještavala je Rejonski komitet Rudnika uglja „Tito“ Banovići. Osim navedene rubrike izvještaji su donosili podatke o čitanju štampe među radnicima, konferencijama, ideološkom radu sa radnicima, radnoj i političkoj disciplini.²⁷

Kada je u pitanju organizacija tečajeva, slična situacija bila je i u goraždanskim preduzeću „Igman“ (šumska manipulacija i pilana) gdje za nepismene radnike zbog udaljenosti posla od mjesta stanovanja nije u preduzeću organizovano opismenjavanje nego su isti obuhvaćeni tečajevima u selima gdje su živjeli.²⁸

U maju 1947. godine u preduzećima u Srbcu nije bilo aktivnih tečajeva za opismenjavanje, ali su predstavnici sindikata i partije isticali da se u novoj kampanji 1947/1948. godine mora likvidirati nepismenost među radnicima. Za razliku od Srbca, iako nije bila u toku zimska kampanja, u tekstilnoj industriji „Ukrina“ Derventa je provođeno opismenjavanje radnika. U periodu od 20 do 25. maja izvršene su pripreme za otvaranje analfabetskih tečajeva. U tečaj su

²⁶ ABiH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 191, Zapisnik sa konferencije kulturne-prosvjetnih rukovodilaca Okruga tuzlanskog, Tuzla, 30. 1. 1947.

²⁷ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, Izvještaj partijske ćelije pilane „Konjuh“ u Živinicama po agitaciji i propagandi, Živinicе, 27. 1.1947.

²⁸ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut.185, Dopis Sreskog komiteta KPJ Goražde, Goražde, 6. 2. 1947.

upisana 62 polaznika, a isti je radio sa dva rukovodioca u dvije smjene spram organizacije posla u preduzeću.²⁹

U Željezari Zenica u periodu maj - juni 1947. godine kritikovan je sindikat zbog neizvršavanja zadataka agitacije i propagande, kao i konkretnih kulturno-prosvjetnih aktivnosti. Navođeno je da je jedan od glavnih razloga za neizvršenje plana proizvodnje u pojedinim pogonima, kao što je livnica, upravo „zapuštenost“ kulturno-prosvjetnog i ideološko-političkog rada među radnicima. Zbog toga je Komunistička partija zahtjevala reorganizaciju kulturno-prosvjetnog rada i rada na agitaciji i propagandi u pogonima željezare. Kada je u pitanju opismenjavanje tražena je reorganizacija i tog procesa, ažuriranjem spiskova nepismenih radnika i određivanjem rukovodioca zaključno sa 22. junom 1947. godine. Nastavu na analfabetskim tečajevima trebalo je popunjavati čitanjem dnevne štampe i agitacijom za petogodišnji plan i povećanje produkcije. Opismenjani radnici su uključivani u čitalačke grupe koje su organizovane u pauzama, za vrijeme između jednog i drugog punjenja peći ili u pauzama između smjena.³⁰

Uporedo sa borbom za izvršenje plana proizvodnje u Rudnicima mrkog uglja „Tito“ Banovići kulturno-prosvjetna komisija sindikalne podružnice vodila je borbu za „kulturno-političko“ uzdizanje radnika. Koncem septembra 1947. godine vršen je popis nepismenih, pripremane prostorije i drugi inventar za tečajeve, kupljeni su bukvari, „teke“ i olovke, te se vršila svakodnevna agitacija među nepismenim rudarima da se upišu na tečajeve. Također, kulturno-prosvjetna komisija je organizovala kurs za rukovodioce analfabetskih tečajeva koji su trebali biti angažovani na tečaju od 1. oktobra 1947. godine, a neke pripremane radnje su vođene i kada je u pitanju početak tečajeva u zimu 1947/1948. godine. Sindikalna podružnica je za pismene radnike pripremila i 2 tečaja osnovne škole, a radile su i 22 čitalačke grupe na kojim su grupno iščitavani članci iz dnevne štampe.³¹

Početkom oktobra 1947. godine pri Sreskom sindikalnom vijeću u Mostaru je osnovano kulturno-prosvjetno odjeljenje sa ciljem oživljavanja kulturno-

²⁹ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 185, *Izveštaj o kulturno-prosvjetnom radu sindikalnih organizacija, Derventa, 5. 1947.*

³⁰ ABH, CKSK BiH – PKKPJ BiH, kut. 186II, *Zadaci kulturne-prosvjetnih komisija pri podružnici i komisija pri pododborima Željezare u Zenici, Zenica, 6. 1947.*

³¹ „Kulturno-prosvjetni rad u rudnicima Tito“, *Oslobođenje, god. V, br. 291, Sarajevo, 1. 10. 1947, 8.*

prosvjetnog i ideološko-političkog uzdizanja radnika zaposlenih u preduzećima. Sindikalne podružnice pri mostarskim preduzećima do tada uglavnom nisu imale formirane kulturno-prosvjetne komisije, te se pristupilo rješavanju ovog problema a kako bi se rješavalo pitanje nepismenosti radnika. Doduše, uporedo s tim, u građevinskom preduzeću „Građep“ iz Mostara održani su ispiti na analfabetskom tečaju koje je položilo 28 radnika. Docije, u građevinskom preduzeću „Hercegovina“ oformljen je analfabetski tečaj na koji je upisan 51 radnik.³² Sindikalno vodstvo preduzeća „Građep“ uvelo je nove metode u organizaciji opismenjavanja pred zimsku kampanju 1947/1948. godine. Umjesto da svi nepismeni sa radilišta dolaze na jedan tečaj formirani su manji analfabetski tečajevi po radilištima, a neki od njih su imali samo 5-6 polaznika. Za vrijeme podnevnog odmora rukovodilac tečaja - radnik sa istog radilišta obrađivao je po jedno slovo i imao dovoljno vremena da svakom tečajcu isto pokaže i ispravi eventualne greške. Poslije završenog posla po povratku kućama radnici iz istog ili obližnjih sela su bili dužni da zajedno vježbaju pređeno gradivo, a ujutro prije posla na radilištu rukovodilac tečaja bi pregledao domaću zadaću da bi na podnevnom odmoru ponovo nastavljali s novim gradivom.³³

Po većim preduzećima tuzlanskog bazena početkom oktobra 1947. godine su počeli s radom tečajevi za opismenjavanje. Koristeći iskustva iz prethodne kampanje kada je opismunjeno nedovoljno radnika i kada je pozitivan rezultat opismenjavanja ostvaren jedino u Rudnicima „Tito“ u Banovićima, pripreme za zimsku kampanju 1947/1948. godine izvršene su temeljitije, a neki tečajevi su počeli i prije same kampanje. U rudniku „Kreka“ radila su 24 tečaja, u Simin Hanu (Slani bunar) 7 analfabetskih tečajeva. Najveći broj nepismenih obuhvaćen je u „Prometu Miladije“ gdje su radnici od sindikata tražili da tečajevi svakodnevno rade. U rudnicima mrkog uglja „Tito“ u Banovićima otvorena su 3, a pripremalo se otvaranje još 16 analfabetskih tečajeva. Sindikalna podružnica ovog rudnika pozvala je na takmičenje u suzbijanju nepismenosti sve kulturno-prosvjetne komisije sindikalnih podružnica tuzlanskog bazena.³⁴

³² *“Sresko sindikalno vijeće u Mostaru preduzelo je mjere za oživljavanje kulturno-prosvjetnog rada među radnicima u Mostaru”, Oslobođenje, god. V, br. 300, Sarajevo, 12. 10. 1947, 4.*

³³ *“Uspješno opismenjavanje građevinskih radnika u Mostaru”, Oslobođenje, god. V, br. 305, Sarajevo, 18. 10. 1947., 3.*

³⁴ *“Po većim preduzećima tuzlanskog bazena otočeli su sa radom analfabetski tečajevi”, Oslobođenje, god. V, br. 300, Sarajevo, 12. 10. 1947., 3.*

U istom periodu Komunistička partija je hvalila zalaganje masovnih organizacija, a kritikovala nerad sindikalnih podružnica građevinskih preduzeća „Kozara“, „Gradiša“, „Gradsko građevinsko“, kao i uprave za gradnju Unske pruge u Bihaću po pitanju opismenjavanja građevinskih radnika. Kritike su dospjele i u dnevnu štampu: „Iako je Prosvjetni odsjek osigurao rukovodioce tečajeva za radnike, podružnice ne pokazuju inicijative niti se zalažu da tečajevi obuhvate što veći broj radnika i da što bolje uspiju“.³⁵

Iako je prebacio plan proizvodnje za septembar 1947. godine Rudnik mrkog uglja „Breza“ nije se mogao pohvaliti rezultatima opismenjavanja svojih rudara. U rudniku je bilo oko 500 nepismenih, a ni jedan analfabetski tečaj nije radio. Sindikalni čelnici su se pravdali time da rudari jednostavno neće u tečaj. Izvještaji s terena prema upravi Rudnika i partijskoj ćeliji su bilježili kako rudari sat-dva prije početka rada sjede besposleno u prozivaoni, a ne uče čitati i pisati, ne čitaju brošure, novine, niti im to čitaju sindikalni aktivisti. Istaknuto je da se kulturno-prosvjetna komisija sindikalne podružnice mora reorganizovati, uspostaviti evidenciju svih nepismenih rudara, a potom pristupiti otvaranju analfabetskih tečajeva, crvenih kutića, čitalačkih grupa, priručnih biblioteka, kao i organizovanju grupa agitatora koji bi promovisali značaj kulturno-prosvjetnog rada.³⁶

Također, među šumskim radnicima širom Bosne i Hercegovine u jesen 1947. godine, kao ni u prethodnoj kampanji, nije bilo osigurano odvijanje kulturno-prosvjetnog rada. Tim povodom su između ostalih kritikovane sindikalne podružnice Šumskog gazdinstva Drvar koja na eksploatacionom području Drvar-Jajce i Srnetica-Sanica, gdje je bilo zaposleno više hiljada radnika, nije obezbjedila dolazak štampe na čijim je naslovnica i stupcima iz oktobra 1947. godine upravo i završila ova problematika. Kao negativan primjer tada je naveden i slučaj iz Mačkovca na području šumskog gazdinstva Živinice gdje su kako se navodi postojali svi uslovi za masovno pohađanje analfabetskih tečajeva (tabla, kreda, sav pribor za tečaj), ali je radio svega jedan tečaj sa 15 polaznika. Još lošiji slučaj je evidentiran na području Šumskog industrijskog preduzeća Grmeč gdje nije evidentiran ni jedan tečaj na radilištu niti u pogonima pilane.³⁷

³⁵ „Za opismenjavanje radnika u Bihaću ne zalažu se dovoljno sindikalne podružnice građevinskih preduzeća Kozara i Gradiš“, *Oslobođenje*, god. V, br. 300, Sarajevo, 12. 10. 1947., 3.

³⁶ „Za aktivniji kulturno-prosvjetni rad među rudarima uglja u Brezi“, *Oslobođenje*, god. V, br. 300, Sarajevo, 12.10.1947., 5.

³⁷ „Za aktivniji kulturno-prosvjetni rad među šumskim radnicima“, *Oslobođenje*, god. V, br. 296, Sarajevo, 7. 10. 1947., 1.

Sve navedeno je uticalo na vlast i Glavni odbor Jedinštenih sindikata NR Bosne i Hercegovine da zauzme čvršće stavove u pogledu zimske kampanje opismenjavanja 1947/1948. godine: „Pred sindikalnom organizacijom šumskih gazdinstava stoji niz problema na kulturno-prosvjetnom polju. Tu u većini slučajeva treba početi sve od početka, udariti prve temelje, ali zato treba poći od osnovnog – opismenjavanja“. Istaknuto je da nova kampanja narodnog prosvjećivanja treba da učini preokret u radu na opismenjavanju šumskih radnika, te da se u svakoj koloniji i na svakom radilištu osnivaju tečajevi i obuhvate svi nepisмени ili većina njih.³⁸

Centralni odbor Jedinštenih sindikata Jugoslavije u saradnji sa Glavnim odborom Jedinštenih sindikata NR BiH ocijenio je da proces opismenjavanja i narodnog prosvjećivanja radnika do oktobra 1947. godine nije bio na zadovoljavajućem nivou. Posebno su kritikovane sindikalne organizacije i podružnice koje nisu bile još uvijek formirale kulturno-prosvjetne komisije, nisu donijele planove kulturno-prosvjetnog rada, te nisu ostvarile adekvatnu ili nikakvu saradnju sa vlastima, odnosno narodnim odborima. Od nekih sindikalista su se mogli čuti stavovi o tome da sindikati treba da budu samostalni u kulturnom radu, da opismenjavanje u selima i gradovima vode narodne vlasti, a u preduzećima isključivo sindikat. Na zajedničkim sindikalnim, partijskim i sastancima sa referentima za narodno prosvjećivanje zaključeno je da se mora izbjeći ova podvojenost u radu sindikata i vlasti, te osigurati bolja saradnja, ukoliko se želi organizovati uspješna kampanja opismenjavanja u prvoj godini Petogodišnjeg plana.³⁹

Opismenjavanje u privredi na početku Prvog petogodišnjeg plana

Period neposredne obnove zemlje trajao je od završetka rata do 1947. godine kada je donesen Prvi petogodišnji plan. Prethodno su na osnovu Zakona o eksproprijaciji i Zakona o nacionalizaciji, imanja saradnika okupatora, te sva velika privredna preduzeća domaćeg i stranog kapitala preuzeta od bivših vlasnika i stavljena pod upravu države. U Narodnoj skupštini FNRJ 28. aprila 1947. godine usvojen je *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947-1951.*, dok je Petogodišnji plan za Bosnu i Hercegovinu bio usvojen 27. juna 1947. godine na zasjedanju Narodne skupštine NR BiH.⁴⁰

³⁸ Isto.

³⁹ „O zadacima sindikata u kampanji narodnog prosvjećivanja“, *Oslobodjenje*, god. V., br. 305, Sarajevo, 18. 10. 1947., 1.

⁴⁰ *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Narodne republike Bosne i Hercegovine u godinama 1947-1951.*, „Službeni list NR BiH“, god. III, br.31., Sarajevo, 14. 7. 1947., 1. *Enciklopedija Jugoslavije. Separat za BiH.* 1983. 127; Katz V. 2011. 264.

Pored ubrzanog planskog razvoja privrede Petogodišnjim planom je predviđen i dinamičniji tempo u borbi protiv nepismenosti. Naime, od tada se za opismenjavanje stanovništva koristi termin likvidacija nepismenosti jer je planom bilo predviđeno da se započne „ofanziva protiv nepismenosti na cijelom frontu“ te da se do 1951. godine dokine nepismenost lica mladih od 45 godina. Shodno tome, u prvoj zimskoj kampanji narodnog prosvjećivanja u okviru Petogodišnjeg plana planirano je da pismenost stekne 200.000 lica.⁴¹ Da bi navedeni planovi bili ostvareni u septembru 1947. godine je osnovana Zemaljska komisija za likvidaciju nepismenosti, na čijem čelu je bio Cvijetin Mijatović, ministar prosvjete NR BiH.⁴²

U proglasu Zemaljske komisije za likvidaciju nepismenosti od 12. oktobra 1947. godine se ukazuje na značaj likvidacije nepismenosti i ista se dovodi u kontekst sa ostvarenjem petogodišnjeg plana razvoja privrede, te je između ostalog navedeno: „Potrebno je da se likvidira nepismenost – najveća kočnica svakom našem napretku, da bi se stotine hiljada ljudi i žena uključile u našu privredu i tako još potpunije potpomogli ostvarenje i premašenje našeg Petogodišnjeg plana. Tako će biti ostvareno materijalno blagostanje i kulturno podizanje naših ljudi“. U proglasu su citirane i riječi Josipa Broza Tita: „Mi nećemo nepismenost i nazadnjaštvo, kao što je to bilo u staroj Jugoslaviji. Mi hoćemo škole, kulturu, univerzitete, fabrike, sve što je čovječanstvo do danas postiglo“. Dakako, pored uvodnih razmatranja i propagandnih poruka, u proglasu su data konkretna zaduženja za sve organizacije Narodnog fronta, sindikata, narodne omladine, AFŽ-a, kulturna društva, prosvjetne i kulturne radnike Bosne i Hercegovine. Ove masovne organizacije i svi učesnici u procesu opismenjavanja su pozvani da izvrše najopsežniju propagandu o značaju pismenosti kako bi do kraja Petogodišnjeg plana bila likvidirana nepismenost kod svih građana do 45 godina starosti. Proglas je zaključen parolom: „Svi u borbu za likvidaciju nepismenosti!“⁴³

U cilju unaprijeđenja provođenja planske privrede uz pomoć likvidacije nepismenosti, vlasti su odredile tri prioritetne grupe za opismenjavanje. Prvo je trebalo što prije opismeniti radnike u industriji i građevinarstvu jer je nepismenost u ovom sektoru bila kočnica izvršenja zadataka Prvog petogodišnjeg plana: „Okovi nepismenosti najteži su u fabrici, preduzeću,

⁴¹ ABH, MPBiH, kut. 201., sign. 1001/48.; Hadžimusić S. 2021. 163.

⁴² ABH, MPBiH, kut.196, sign. 257/51.

⁴³ “Proglas Zemaljske komisije za likvidaciju nepismenosti u Bosni i Hercegovini”, *Oslobođenje*, god. V, br. 300, Sarajevo, 12. oktobar 1947., 1.

radilištu, zadruzi, kod seoske sirotinje – jednom riječi na našem radnom sektoru. Stoga treba mobilisati sve snage i udariti po nepismenosti baš kod ljudi i žena našeg radnog sektora“. Zatim je planirano opismenjavanje članova seljačkih radnih zadruga, te je potcrtano: „Kao što industrijski radnici nose na svojim plećima industriju tako će seljačke radne zadruge nositi na svojim leđima naprednu poljoprivredu. Zato, razumije se da su seljačke zadruge na prvom mjestu za opismenjavanje“. Omladina, od 15 do 20 godina činila je treću grupu za opismenjavanje, a to je objašnjavano time što se iz redova omladine „vrbuje“ kadar za industriju i „naprednu poljoprivredu“.⁴⁴

Iz Komunističke partije je tražena opća mobilizacija svih učesnika u kampanji za likvidaciju nepismenosti, a apostrofirano je da se u procesu opismenjavanja ima „zatalasati i posljednji zaselak i posljednje radilište u Bosni i Hercegovini“.⁴⁵ Zahtjevano je da sindikalne organizacije učine sve kako bi do proljeća 1948. godine potpuno iskorijenile nepismenost u velikom broju preduzeća i gradilišta širom Bosne i Hercegovine.⁴⁶

Stanje polaznosti tečajeva za opismenjavanje u preduzećima imalo je pozitivan trend rasta na kraju 1947. godine. Fabrika duhana Sarajevo bila je na pragu da likvidira nepismenost među svojim radnicima. U ovoj fabrici je u novembru radio jedan tečaj sa 13 preostalih nepismenih polaznika. U pitanju su bile uglavnom starije polaznice, a uprkos tome uslovi u kojim se odvijao tečaj nisu bili zadovoljavajući. Nedostajali su stolovi i klupe, a prostorije su bile hladne. Također, u fabrici je radio i produžni tečaj sa 15 polaznika, a 6 čitalačkih grupa okupljalo je 150 radnika. Bila je i biblioteka sa 270 knjiga.⁴⁷

U Tvornici čarapa „Ključ“ u Sarajevu stanje je bilo još bolje. U ovom preduzeću je u prethodnoj kampanji već bila likvidirana nepismenost, a u novembru 1947. godine, preostalo je još 10 novih radnica koje su bile na putu da steknu osnovnu pismenost pohađajući analfabetski tečaj koji je organizovan u ovom preduzeću. Tečaj je radio četiri puta sedmično a istim je rukovodila radnica preduzeća Milena Orlović. Uporedo s analfabetskim, u sarajevskoj čarapari su radili produžni tečaj, tečaj osnovnog znanja, kao i čitalačke grupe.⁴⁸

⁴⁴ ABH, MPBiH, kut.196, sign. 257/51.; Hadžimusić S. 2021. 163-164.

⁴⁵ ABH, MPBiH, kut.196, sign. 257/51.

⁴⁶ ABH, MPBiH, kut.196, sign. 257/51.; Hadžimusić S. 2021. 164.

⁴⁷ „Borba protiv nepismenosti i kulturno-umjetnički rad u sarajevskim preduzećima“, Oslobođenje, god. V, br. 326., Sarajevo, 11. 11. 1947., 3.

⁴⁸ Isto.

U prostorijama željezničke radionice u Sarajevu u zimskoj kampanji 1947/1948. godine radio je analfabetski tečaj na koji je upisano 58 radnika. Od toga je prosječno dnevno na tečaj dolazilo do 35 polaznika. Fotografija sa ovog tečaja objavljena je u listu Oslobođenje 25. novembra 1947. godine. (Slika 1.)⁴⁹

*Slika 1. Analfabetski tečajevi u Željezničkoj radionici u Sarajevu
(Oslobođenje, 25. novembar 1947.)*

Opismenjavanje radnika je nastavljeno tokom 1948. godine, a napose u zimskim kampanjama 1947/1948. godine koja se završila u proljeće 1948. godine i poslije ljetne pauze ponovno se intenziviralo od oktobra 1948. godine, kada je započet rad u okviru kampanje 1948/1949. godine.

Pojedini tečajevi u šumskoj industriji, ali i na drugim radilištima nisu mogli biti provođeni u zimskim mjesecima radi vremenskih uslova jer se tada nisu ni odvijali poslovi na dosta radilišta. Takav je slučaj u Prijedoru gdje su u januaru 1948. godine prekinuli s radom tečajevi u „Celulozi“ i „Ciglani“ koje je pohađalo 129 radnika. Nastavak održavanja ovih tečajeva utvrđen je za mart iste godine.⁵⁰

⁴⁹ „Analfabetski tečajevi u Željezničkoj radionici u Sarajevu“, Oslobođenje, god. V, br. 338, Sarajevo, 25. 11. 1947., 5.

⁵⁰ ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 165/48.

Milka Arežina, instruktor odjeljenja za narodno prosvjećivanje Ministarstva prosvjete NR Bosne i Hercegovine u drugoj polovini januara 1948. godine obišla je tečajeve u srednjoj Bosni. Ustanovila je da su radnički tečajevi dosta slabiji u odnosu na tečajeve koji su se održavali po selima. Obuhvat polaznika nije bio zadovoljavajući, kao ni polazak već upisanih radnika. Također, česti su bili prekidi u radu ili pak rasipanje samih tečajeva. Najveći dio krivice po Arežini bio je na upravi preduzeća koje kako je istakla nisu vodile računa o polasku radnika na tečajeve za opismenjavanje. Predlagala je rješenja slična onima koja su se u jednom periodu provodila u Željezari Zenica gdje je radnicima koji nisu dolazili na tečaj uskraćeno dnevno sledovanje duhana ili u rudniku u Brezi gdje je uprava vodila posebne knjižice evidencije polaznika tečajeva.⁵¹

Upravni odbor sindikalne podružnice Rudnika mrkog uglja „Tito“ Banovići u periodu juli-oktobar 1948. godine nije uopće stavljao na dnevni red pitanja koja se tiču kulturno-prosvjetnog rada. Stoga nisu ni poduzete pripreme za osposobljavanje rukovodioca analfabetskih tečajeva, niti pripreme za organizaciju Nedjelje narodnog prosvjećivanja. Jedino što je urađeno jeste popis nepismenih i on nije bio nimalo ohrabrujući za komunističke vlasti. Nepismena su bila 653 rudara. Do konca oktobra ipak je organizovano 11 analfabetskih tečajeva koji su obuhvatili 223 nepismena radnika. Ni uprava preduzeća ni sindikalna podružnica nisu pružile adekvatnu pomoć u radu ovih tečajeva, te su isti oskudjevali sa prostorom za izvođenje nastave, piscim materijalom, bukvarima. Jedino što je obezbjeđeno su osvjetljenje i table, ali kreda nije bilo. O navedenim problemima 11. oktobra je upoznat prosvjetni odsjek Sreskog narodnog odbora, no adekvatna pomoć nije pružena ovim tečajevima. Stoga je Glavni odbor sindikata Bosne i Hercegovine kritikovao čelnike sindikalne podružnice, ali i sreskih državnih i partijskih vlasti.⁵² Također, Glavni odbor je odredio 16 zadataka za unaprijeđenje kulturno-prosvjetnog rada koje je Rudnik u Banovićima imao riješiti i o tome izvjestiti Glavni odbor sindikata, Ministarstvo prosvjete i Kontrolnu komisiju NR Bosne i Hercegovine. Za kulturno-prosvjetnog rukovodioca sindikalne podružnice je imenovan Refik Hukić, a neki od zadataka koje se tiču opismenjavanja su: da se do 29. oktobra 1948 obezbjedi materijal za rad tečajeva (bukvari, sveske, olovke i krede), do 3. novembra učvrstiti rad postojećih tečajeva i osigurati stalan polazak istih, do kraja novembra osposobiti 20 rukovodioca tečajeva,

⁵¹ ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 201/48.

⁵² ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 179/48.

te otvoriti čitalačke grupe i tečaj produžnih znanja do 15. novembra 1948. godine.⁵³

U izvještaju nastalom pri obilasku šumskog gazdinstva Živinice od strane Duška Dobrića, povjerenika Glavnog odbora sindikata BiH, 24-26. oktobra 1948. godine zabilježeno je još gore stanje nego u Banovićima. U ovom preduzeću nije izvršen popis nepismenih, nije bilo kurseva za rukovodioce analfabetskih tečajeva, a uprava nije obezbjedila prostorije niti osvjetljenje za analfabetske tečajeve, a da se o materijalu i ne govori. Shodno navedenom, povjerenik je tada utvrdio mjere kojim će se otkloniti ovi nedostaci i odredio rokove za njihovu realizaciju. Zadaci su posebno postavljeni pred gazdinstvo Živinice, za manipulacije Brateljevići, Mačkovac i Stupare, kao i pilanu „Konjuh“ Živinice.⁵⁴

Za razliku od Banovića i Živinica dosta bolje stanje opismenjavanja bilo je među rudarima u Brezi. Sindikalna podružnica rudara u Brezi organizovala je kurs za rukovodioce analfabetskih tečajeva kojeg je od 3. do 21. oktobra 1948. godine pohađalo 14 radnika (8 ženskih i 6 muških) iz administracije rudnika. Tečajem je rukovodio učitelj Dragutin Marković, koji je na dužnost u novoformiranom Odboru za likvidaciju nepismenosti stupio 1. oktobra 1948. godine. Tečajevi za opismenjavanje radnika počeli su uporedo sa Nedjeljom narodnog prosvjećivanja. Materijal je bio obezbjeđen osim 300 bukvara na latinici kojih je trebalo obezbjeđiti naknadno. Treba istaći da je sindikalna organizacija u Brezi ostvarila saradnju sa komunističkim vlastima na mjesnom i sreskom nivou, a koja je u prethodnoj kampanji nedostajala.⁵⁵

U istom periodu prosvjetni odsjek SNO Bosanski Petrovac nije ostvario saradnju sa Sreskim sindikalnim vijećem te podaci o opismenjavanju radnika u ovom srezu u periodu oktobar-novembar 1948. godine nisu bili dostupni prosvjetnim vlastima.⁵⁶

Dok sindikalisti u Bosanskom Petrovcu nisu dostavili svoje evidencije nadležnim prosvjetnim vlastima, Sresko sindikalno vijeće Bosanskog Grahova je u izvještaju za Ministarstvo prosvjete NR BiH izvijestilo da u 4 sindikalne podružnica sa preko 50 članova nema nepismenih radnika.⁵⁷

⁵³ ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 179/48.

⁵⁴ ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 180/48.

⁵⁵ ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 167/48.

⁵⁶ ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 198/48.

⁵⁷ ABH, MPBiH, kut. 196, sign. 191/48.

Da akcija opismenjavanja radnika krajem 1948. godine nije išla po planu vidi se i na osnovu podataka iz sreza Jajce s početka decembra 1948. godine. Prema podacima Sreskog sindikalnog vijeća bilo je 270 nepismenih radnika, zaposlenih većinom u šumskoj industriji. Međutim, ovi radnici zbog udaljenosti mjesta rada i mjesta stanovanja nisu bili obuhvaćeni u tečajevе. U Gipsari u Šipovu 23 nepismena radnika su pohađala tečaj, doduše neredovno, a isti je prekinuo rad već početkom decembra 1948. godine. I u ovom srezu kritikovan je nedostatak saradnje vlasti i sindikata.⁵⁸

Rezultati opismenjavanja u periodu obnove

U zimskoj kampanji opismenjavanja 1945/1946. godine opismenjeno je 87.024 lica, odnosno 66,2% upisanih polaznika tečajeva, 1946/1947. godine opismenjeno je 125.322 lica, što iznosi 61,2 % polaznika, u kampanji 1947/1948. godine opismenjeno je najviše, čak 191.055 ili 81,1 % polaznika. Opismenjavanje putem tečajeva za opismenjavanje jenjava od sljedeće kampanje 1948/1949. godine (166.246), 1949/1950 (117.736), dok svoju ulogu u privredi preuzimaju stručni tečajevi, a osnovna škola van privrede.⁵⁹

Iako su objavljeni kasnije, rezultati popisa stanovništva iz 1948. godine bili su poznati državnom i partijskom vrhu već koncem 40tih godina 20. stoljeća, te su, uz druge okolnosti, doveli do postepene promjene pogleda na uspješnost dotadašnjeg rada na opismenjavanju stanovništva kroz analfabetske tečajevе. Međutim, u partijskim organima i štampi krajem 40tih uočavane su samo tehničke poteškoće i problemi koji nisu dovodili u pitanje dotadašnje aktivnosti. No, pad broja organizovanih tečajeva poslije 1948. godine pravdao se nedovoljnim zalaganjem partijskih organa koji na sastancima nisu razmatrali pitanja opismenjavanja, te su kako se navodi „dopuštali da tečajevi zamiru i rad na opismenjavanju, naročito među radnicima, jenjava“.⁶⁰

Prema rezultatima popisa stanovništva Bosne i Hercegovine od 15. marta 1948. godine, Bosna i Hercegovina je imala 834.805 nepismenih lica, što je iznosilo 44,9% od ukupnog broja stanovništva. Uporedivši ovaj podatak sa podacima popisa stanovništva iz 1931. godine (70%) i 1921. godine (78,2%) može se konstatovati da je ipak postignut značajan napredak u smanjenju

⁵⁸ ABH, MPBH, kut. 196, sign. 188/48.

⁵⁹ ABH, MPBiH, kut. 201, sign. 1001/48; *Statistički godišnjak NR BiH 1945.- 1953., 1954.* 473-477; Perošević N. i Krivokapić M. 2016. 322-323.

⁶⁰ Bondžić D. 2010. 104.

broja nepismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Dakle, smanjenje stope nepismenosti u Bosni i Hercegovini u periodu 1931-1948. godine iznosilo je 25,1%, a u periodu 1921-1948. godine 33,3%. Prosječno godišnje smanjenje stope nepismenosti u Bosni i Hercegovini u periodu 1931-1948. godine bilo je 1,48%. Na ovaj podatak presudno je uticao proces opismenjavanja odraslog stanovništva započet još u toku Narodnooslobodilačkog rata, a koji je dobio velike razmjere tek poslije oslobođenja, odnosno u periodu 1945-1948. godine. Međutim, u kontekstu nepismenosti na nivou Jugoslavije Bosna i Hercegovina je bila u samom vrhu ove crne statistike, to jeste odmah poslije Kosova gdje je nepismenost bila najveća i iznosila 62,5% od ukupnog broja stanovništva. Nakon Bosne i Hercegovine (44,9%) nalazila se Makedonija sa 40,3% nepismenog stanovništva. U Makedoniji je bio nepismen svaki četvrti, u Bosni i Hercegovini svaki treći, a na Kosovu svaki drugi stanovnik.⁶¹

Ipak, provođenje opismenjavanja stanovništva u periodu obnove rezultiralo je stvaranjem optimalnog broja pismenih lica koja su uključena u dalje obrazovanje, prije svega putem stručnih kurseva za osposobljavanje radnika u van poljoprivrednim djelatnostima (industrija, saobraćaj, šumarstvo, zanatstvo) u kojima je 1948. godine angažovano preko 200 hiljada radno aktivnih stanovnika Bosne i Hercegovine. Da je opismenjavanje dalo učinka pokazuje i broj od 185.726 službenika i namještenika koliko ih je 15. marta 1948. godine radilo u državnoj upravi i administraciji.⁶²

Zaključak

Uporedo s obnovom predratnih i izgradnji novih privrednih preduzeća i postrojenja nakon oslobođenja 1945. godine u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji se radilo na osposobljavanju nedostajućeg kadra za ove projekte.

Zbog izrazite nepismenosti stanovništvo, osim uglavnom fizičkim radom, nije moglo na adekvatan način zauzeti mjesto u obnovi zemlje, a posebno ne u složenijim procesima u industriji i rudarstvu. Također, nove, ali i postojeće radnike u privredi trebalo je na kvalitetniji način povezati sa politikom komunističkih vlasti.

⁶¹ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga V. Stanovništvo po pismenosti. 1954. 17-19; Hadžimusić S. 2018. 101.*

⁶² *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga III, Stanovništvo po zanimanju. 1954. 86-87.*

Ove poduhvate državni i partijski organi nisu mogli realizovati sa nepismenim radnicima, te je prioritet nove prosvjetne politike bilo opismenjavanje, a nakon čega su se oni mogli usavršavati na poslu koji su radili, ali i usmjeravati ka ideološko-političkom radu.

Osnovnu podršku opismenjavanju u privrednim preduzećima Komunističkoj partiji i prosvjetnim vlastima Bosne i Hercegovine je pružio sindikat, od kojeg su vlasti tražile da organizuje tečajeve za opismenjavanje u svakoj tvornici i radilištu gdje je bilo pet nepismenih radnika. Međutim, čelnici sindikalnih organizacija u preduzećima su otišli korak dalje te su isticali da ukoliko u preduzeću ima samo jedan nepismen radnik da taj problem treba rješavati sindikalna podružnica tog preduzeća.

Opismenjavanje je organizovano najintenzivnije u zimskim kampanjama narodnog prosvjećivanja. Na stranicama partijske štampe iz ovog perioda isticani su pozitivni primjeri iz privrednih preduzeća, ali isto tako kritikovana ona preduzeća koja su bez obzira na rezultate rada u proizvodnji podbacila na planu likvidacije nepismenosti svojih radnika.

Najslabiji rezultati zabilježeni su u šumskoj industriji, čije su sindikalne podružnice zauzele dosta novinskih stupaca u crnoj hronici narodnog prosvjećivanja. No, prioritet partije ipak je bila teška industrija i rudarstvo u kojoj su u periodu 1945-1948. godine zabilježeni pozitivni rezultati i kada je u pitanju opismenjavanje radnika.

Nakon opismenjavanja grupe radnika, sindikat je preuzimao na sebe da u saradnji sa partijskim ćelijama uputi radnike na redovnu pretplatu i čitanje štampe kako bi se upoznali sa društveno-političkim tokovima. Sindikalisti su naglašavali da se ne smije dogoditi da pojedini brojevi listova Borbe, Rada, Radnika i Oslobođenja ostanu nerasprodani, a pogotovo nepročitani. U tu svrhu radilo se na formiranju čitalačkih grupa u preduzećima sa osnovnim zadatkom zajedničkog čitanja partijske štampe i dalje indoktrinacije radnika.

U Solani Tuzla čitalačke grupe su održavane za vrijeme pauze na samom radilištu (kazanu), a u zeničkoj željezari u pauzama između punjenja i pražnjenja peći. U preduzeću „Građep“ u Mostaru tečajevi za opismenjavanje su organizovani na više radilišta u manjim grupama do 6 polaznika. Uslovi, lokacija i termin održavanja bili su specifični za pojedina preduzeća, a primjeri iz istih su istraženi i objašnjeni na stranicama ovog rada.

Polet opismenjavanju stanovništva dao je Prvi petogodišnji plan čije su se odredbe u Bosni i Hercegovini primjenjivale od sredine 1947. godine. Vlasti su planirale da likvidiraju nepismenost u industriji i građevinarstvu, te je naglašavano da je nepismenost u ovom sektoru bila kočnica izvršenja zadataka Prvog petogodišnjeg plana.

S tim u vezi, od kraja 1947. do kraja 1948. godine u Bosni i Hercegovini je održano najviše analfabetskih tečajeva i opismenjen najveći broj polaznika, nakon čega ovakav način opismenjavanja jenjava, dok stručni tečajevi preuzimaju svoju ulogu u privredi, a osnovna škola van privrede.

Prema rezultatima prvog postratnog popisa stanovništva Bosne i Hercegovine od 15. marta 1948. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 44,9 % nepismenih lica. Uporedivši ovaj podatak sa podacima prethodnih popisa postignut je značajan napredak u smanjenju broja nepismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Također, može se zaključiti da je proces deagrarnizacije i industrijalizacije zemlje bio na samom početku, ali i da je privrednom i prosvjetnom politikom komunističkih vlasti u periodu obnove napravljena osnova za njegovo intenzivnije provođenje tokom Prvog petogodišnjeg plana.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH)

- Fond: Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine/Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu (CKSK BiH – PKKPJ BiH)
- Fond: Ministarstvo prosvjete NRBiH (MPBiH)
- Fond: Omladinska pruga „Šamac-Sarajevo“ (OPŠS)

Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATK)

- Fond: Okružni narodni odbor Tuzla (OKNOT)

b) Objavljeni izvori

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, 1938. Beograd: Opšta državna statistika, Državna štamparija.
- *Iskorištavanje prirodnih bogatstava i narodne imovine Bosne i Hercegovine od okupacionih sila 1941-1945. godine*, 1977. Sarajevo: Ekonomski institut Ekonomskog fakulteta u Sarajevu.
- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15.marta 1948.godine. knjiga III. Stanovništvo po zanimanju*, 1954. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15.marta 1948.godine. knjiga V. Stanovništvo po pismenosti*. 1955, Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- *Statistički godišnjak NR BiH 1945-1953*, 1954. Sarajevo: Zavod za statistiku i evidenciju.

c) Službeni list

- *Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Narodne republike Bosne i Hercegovine u godinama 1947-1951.*, "Službeni list NR BiH", god. III, br.31., Sarajevo, 14. 7. 1947.

d) Štampa

- Oslobođenje, Sarajevo.

LITERATURA

a) Knjige

- Antonić Zdravko, Borovčanin Drago, i dr. 1990. *Istorija Saveza Komunisti Bosne i Hercegovine*, knjiga 2. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Grupa autora. 1983. *Enciklopedija Jugoslavije. Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*. Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Kamberović Husnija. 2000. *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.
- Katz Vera. 2011. *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.* Sarajevo: Institut za istoriju.
- Petranović Branko, 1969. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

b) Članci

- Babić Milan. 1954. "O pismenosti stanovništva Bosne i Hercegovine", *Pregled. časopis za društvena pitanja*. 2. Sarajevo., 161-167.
- Bondžić, Dragomir. 2010. „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, *Andragoške studije*. 1. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju. 91-110.

- Hadžimusić, Semir. 2018. "Opismenjavanje stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu obnove", *Arhivska praksa*, 21, knjiga 2., Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona. 90-106.
- Hadžimusić, Semir. 2021. "Značaj opismenjavanja stanovništva za obnovu države i provođenje politike Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine". u: Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti – *zbornik radova*. Sarajevo: Institut za historiju. 133-169.
- Perošević, Nenad i Krivokapić, Miloš. 2016. „Prosvjeđivanje naroda i problem nepismenosti u Crnoj Gori i Jugoslaviji 1947-1951“, *Annales, Series Historia et sociologia*. 26/2. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. 317-330.

Summary

Immediately after the Second World War, due to the extreme illiteracy, the population except mainly through physical labor, could not adequately take its place in the reconstruction of the country, and especially not in the more complex processes in industry and mining.

The new, but also existing workers in the economy should have been connected in a better way with the policy of the communist authorities. These endeavors could not be realized by state and party with illiterate workers, so the priority of the new educational policy was literacy, after which they could improve in the work they did, but also direct them towards ideological and political work.

The basic support for literacy in companies to the Communist Party and the education authorities of Bosnia and Herzegovina was provided by the union, which asked the authorities to organize literacy courses in each factory and work site where there were five illiterate workers. However, the leaders of the trade union organizations in the companies went a step further and pointed out that if there is only one illiterate worker in the company, that the problem should be solved by the trade union branch of that company.

Literacy was organized most intensively in the winter public education campaigns. On the pages of the party press from this period, positive examples from business companies were pointed out, but also the companies which failed in terms of eliminating the illiteracy of their workers were criticized regardless of the results of work in production.

The weakest results were recorded in the forest industry, whose union branches occupied a lot of newspaper columns in the black chronicle of public enlightenment. However, the party's priority was the heavy industry and mining where in the period 1945-1948. year, positive results were recorded when it comes to literacy of workers.

After literacy of the group of workers, the union instructed the workers to read the press in cooperation with the party groups in order to get acquainted with the socio-political trends. The trade unionists emphasized that certain issues of *Borba*, *Rad*, *Radnik* and *Oslobodjenje* should not remain unsold, and especially unread. For that purpose, work was done on the formation of reading groups in companies with the basic task of joint reading of the mentioned press.

The first five-year plan, the provisions of which have been applied in Bosnia and Herzegovina since mid-1947, gave a push to the literacy of the population. The authorities planned to eradicate illiteracy in industry and construction, and it was emphasized that illiteracy in this sector was a brake on the execution of the tasks of the First Five-Year Plan. In this regard, from the end of 1947 to the end of 1948, the most literacy courses were held in Bosnia and Herzegovina and the largest number of students became literate, after which this way of literacy subsided, while vocational courses took over their role in the economy and primary school outside the economy.

According to the results of the first post-war census of the population of Bosnia and Herzegovina on March 15, 1948, there were 44.9% illiterate persons in Bosnia and Herzegovina. Comparing this data with the data from previous censuses, significant progress has been made in reducing the illiterate population in Bosnia and Herzegovina. Also, it can be concluded that the process of deagrarianization and industrialization of the country was at the very beginning, but also that the economic and educational policy of the communist authorities laid the foundation for its more intensive implementation during the First Five-Year Plan.